

КРИМІНАЛЬНІ СПРАВИ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННЯ ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА ВОЛИНИ ПОЧАТКУ XVII СТ.

Михайло ДОВБИЩЕНКО

orcid.org/0000-0001-9426-0652

доктор історичних наук, доцент,

старший науковий співробітник відділу історичних пам'яток НДІУ

Анотація. Статтю присвячено проблемам повсякденного життя парафіяльного духовенства Волині литовсько-польської доби. Зазначено, що подібна тема важлива в контексті вивчення культурно-національного руху на українських землях на межі XVI–XVII ст. Підкреслено важливість кримінальних справ повітових судів Волинського воєводства для дослідження проблем повсякдення всіх верств українського населення цієї доби, зокрема парафіяльного духовенства. Автор висловив думку, що в кримінальних справах відкладалися свідчення щодо повсякдення, які не могли бути зафіксовані в інших джерелах, доступних сучасним науковцям.

Метою статті є розкриття низки аспектів повсякденного життя парафіяльного духовенства Волині на прикладі протестації священика з села Біскупичі о. Григорія Жуковича, а також свідчення возного в цій справі. Аналіз злочину Костянтина Гулевича – побиття потерпілого, а також звалтування та пограбування його дружини (в інтерпретації потерпілого) дав можливість зробити такі висновки: по-перше, злочин мав не лише сексуальний мотив та бажання грабунку. Злочинець також прагнув принизити соціальну гідність потерпілої. Це виявилось у її переодягненні в селянський одяг і насильницькій стрижці за селянським стилем. По-друге, на основі протестації та свідчення возного вдалося виявити додаткові відомості про історію українського вбрання. Згідно з переліком відібраних речей було зроблено висновок, що попадає мала досить коштовний одяг і могла собі дозволити носити срібні та золоті прикраси. Насильницьке вбрання потерпілої у селянський одяг дало додаткові уявлення про те, що носили тодішні селяни. По-третє, текст протестації дав можливість виявити звороти тодішньої народної мови на прикладі як окремих слів, так і фразеологізмів. Окрім того, було виявлено архаїчний термін, що стосувався метрології тих часів і сягав корінням княжої доби. Наостанок було зроблено висновок про перспективність подальшого дослідження матеріалів кримінальних справ для вивчення широкого кола проблем, пов'язаних з українським повсякденням литовсько-польської доби.

Ключові слова: повсякдення; парафіяльне духовенство; кримінальний злочин; народна мова; історія одягу; Волинь.

CRIMINAL CASES AS A SOURCE OF EVERYDAY HISTORY OF THE PARISH CLERGY IN VOLYN AT THE EARLY 17th CENTURY

Mykhailo DOVBYSHCHENKO

Doctor of Historical Sciences, associate professor,

senior research fellow of the Historical Sites Department of RIUS

Annotation. The article deals with the problems of everyday life of the parish clergy of Volyn during the Lithuanian-Polish era. It is noted that such a topic is important in the context of the study

of the cultural and national movement on the Ukrainian lands at the border of the 16th and 17th centuries. The importance of criminal cases of district courts of the Volyn Voivodeship for the study of everyday problems of all strata of the Ukrainian population of this era, in particular the parish clergy, is emphasized. The author expressed the opinion that criminal cases reflected evidence about everyday life that could not be recorded in other sources available to modern scientists.

The purpose of the article is to reveal a number of aspects of the daily life of the Volyn parish clergy using the example of the protest of a priest from the village of Biskupychi, Fr. Hryhoriy Zhukovych, as well as the testimony of the ministerial in this case. The analysis of Kostyantyn Gulevich's crime – beating the victim, as well as rape and robbery of his wife (in the victim's interpretation) made it possible to draw the following conclusions: first, the crime had not only a sexual motive and the desire to rob. The criminal also sought to humiliate the social dignity of the victim. This was manifested in her dressing in peasant clothes and a violent peasant-style haircut. Secondly, based on the protest and the ministerial's testimony, it was possible to discover additional information about the history of Ukrainian clothing. According to the list of selected items, it was concluded that the bishop's wife had quite expensive clothes and could afford to wear silver and gold jewellery. The forced dressing of the victim in peasant clothes gave additional insights into what the peasants wore at that time. Thirdly, the text of the protest made it possible to reveal the figure of the vernacular using the example of both individual words and idioms. In addition, an archaic term related to the metrology of those times and dating back to the princely era was discovered. Finally, a conclusion was made about the perspective of further research of the materials of criminal cases for the study of a wide range of problems related to Ukrainian everyday life during the Lithuanian-Polish era.

Key words: everyday life; parish clergy; criminal offense; vernacular language; history of clothing; Volyn.

Межа XVI–XVII ст. є важливим етапом в історії України. Це епоха цивілізаційного вибору українського суспільства. На перехресті подальшого культурно-національного поступу нові шляхи відкривали православ'я, унія, католицизм і протестантські рухи. Для розуміння логіки цих глобальних процесів надзвичайно важливо брати до уваги обставини українського повсякдення згаданої історичної доби. Ґрунтовне вивчення повсякденних потреб та інтересів різних соціальних верств українців дасть можливість зрозуміти, наскільки українське суспільство усвідомлювало нові виклики часу й чи було воно до них готове. В цьому сенсі особливий інтерес становить повсякдення парафіяльного духовенства, представники якого, в умовах бездержавності, відповідали за релігійне та духовне виховання низових

ланок українського суспільства – міських і сільських парафій.

Слід зазначити, що в сучасній українській історичній науці тему повсякдення парафіяльного духовенства було висвітлено тільки частково. Так, М. Яременко досліджував проблеми освіченості священників [13, с. 269–299], шлюбні стратегії в контексті соціокультурних конфліктів вивчала Л. Посохова [10, с. 39–54], джерелознавчі проблеми з історії Унійної Церкви (зокрема ті, що стосувалися парафіяльних священників) розглядав Р. Кондратюк [6, с. 98–110]. Проте згадані наукові розвідки стосувалися середини – другої половини XVIII ст.; литовсько-польська доба, пов'язана з історією перших післяунійних поколінь парафіяльних священників, досі мало досліджена. Автор цієї статті протягом останніх років запропонував власний погляд на

проблеми повсякдення волинського парафіяльного духовенства та його ролі в культурно-національному житті кінця XVI – першої половини XVII ст. Це питання було проаналізовано на основі полемічної літератури, зокрема творів Касіяна Саковича [1, с. 21–40], порушувалося питання про роль шляхти в середовищі парафіяльних священиків [4, с. 120–130], окремі аспекти пастирського служіння висвітлювались у статтях, присвячених ролі староукраїнської мови в релігійному житті України [2, с. 101–109; 3, с. 21–32].

Запропонована стаття є продовженням досліджень у цьому напрямку. Її автор давно звернув увагу на надзвичайну цінність кримінальних справ повітових судів Волинського воєводства. Під час їхнього розгляду дуже часто фіксувалися важливі деталі щоденного життя фігурантів, які не могли відклатися в інших джерелах, доступних сучасним науковцям. Саме тому метою нашої статті є спроба на прикладі лише одного документа підкреслити роль кримінальних справ у вивченні проблем повсякденного життя представників різних соціальних груп українського суспільства, передусім – парафіяльних священиків.

Отже, наша стаття ґрунтується на даних кримінальної справи, яку розглядали в Луцькому гродському суді 25 серпня 1617 р. Втім у даному разі термін «кримінальна справа» умовний. Збереглися внесена під цією датою протестація біскупицького священика о. Григорія Жуковича та свідчення возного щодо цієї події. Інших документів, які свідчили б про перебіг процесу, включно з контроверсіями адвокатів, в актовій книзі не виявлено. За свідченнями потерпілого, 17 серпня 1617 р. він, разом із дружиною

Ганною Верховською, перебував у гостях у священика Ієремії – настоятеля церкви в с. Жуковець. Надвечір, коли в сутінках уже важко було впізнати людину, гості вибралися додому. Проте дуже скоро на них напав пан Костянтин Гулевич разом зі слугами. Нападники жорстоко побили та прогнали о. Григорія Жуковича, а його дружину, Ганну Верховську, разом із возом і конем, захопили та відвезли до села Воютин. Полонянку доправили до помешкання селянки Христі – підданої пана Петра Гулевича. Там Костянтин Гулевич згвалтував Ганну, пограбував і лишив, замкнувши в коморі. Наступного дня їй вдалося звільнитися і, зрештою, після поневірянь повернутися до чоловіка, який скрізь шукав дружину [12, ф. 25, оп. 1, спр. 108, арк. 246 зв. – 248]. Наведений випадок дає можливість виокремити важливі аспекти історії повсякдення різних соціальних груп населення, зокрема парафіяльного духовенства. Серед них такі.

1. Злочин та його складові на прикладі «справи Костянтина Гулевича»

В актових книгах повітових судів Волинського воєводства іноді трапляються справи, пов'язані з сексуальним насильством щодо жінки. Природа подібних злочинів зрозуміла й не викликає додаткових запитань. Іноді насильство супроводжувалося пограбуванням потерпілої, що також вписується в логіку дій гвалтівника. Проте в цьому випадку є і третій компонент, який дає змогу припустити додаткові, приховані, мотиви злочину. Отже, після згвалтування й пограбування жертви пан Костянтин Гулевич вирішив, що Ганна Верховська ще недостатньо натерпілася від нього. Як свідчить текст протестації, Гулевич «...на болшую ѡгиду и възгорду и посмевиско

людское шную квалтовънѣ по хлопску ѡстригши и в хлопское ѡдине в кошулу простую хлопскую и убранѣе хлопское убрал и делюрку на нее лязуровую плохую вложил и всадивши ее в везенѣе в комору самѣ ѡдехал» [12, ф. 25, оп. 1, спр. 108, арк. 247]. Отже, Костянтин Гулевич на завершення насильницьких дій силоміць постриг жертву під селянку та змусив її вбратися в старий селянський одяг. Вбачаємо в цьому символічний жест. У такий спосіб нападник мав на меті принизити шляхетську гідність Ганни Верховської, виставивши її в образі підданої, що мешкає в селі.

Навіщо це було потрібно Костянтину Гулевичу? Текст протестації не дає нам підстав дати обґрунтовану відповідь. Нам наразі невідомо, яка саме проблема лежала в основі конфлікту між Костянтином Гулевичем та родиною біскупицького священика. Натомість можемо з великою часткою ймовірності припустити, що перед нами приклад конфліктної ситуації, в якій виразно простежується зневага частини шляхетського соціуму до парафіяльного духовенства східного обряду. В такому разі всі складові злочину – згвалтування дружини священика, її пограбування та надання їй образу селянки – могли слугувати бажанню принизити й виставити на посміховисько шляхетську родину, яка пов'язала життя з білим духовенством і працею парафіяльного священика.

2. «Справа Костянтина Гулевича» як джерело до історії українського вбрання

Протестація біскупицького священика містить важливі дані про вбрання українців на початку XVII ст. Ми, зокрема, довідуємося, що пані Ганна Верховська прибула в гості у святковому одязі

з прикрасами, серед яких були зелений літник з китайки – спідниця [9, с. 853; 8, с. 639], жовтий турецький індерак (андарак) мухояровий – вид спідниці з вовняної смугастої тканини [5, с. 72], чорний оксамитний плащ, підшитий хутром горностаїв, колєнська кошуля – сорочка з німецького полотна (кельнського), панчохи, черевики й оксамитова шапка, підшита бобровим хутром. Окрім того, дружина священика мала срібний пояс із позолотою, коралі, серед яких 8 золотих монет, а також два золотих перстні [12, ф. 25, оп. 1, спр. 108, арк. 247]. Звертаємо увагу, що тодішні письменники-полемісти, зокрема Касіян Сакович, наголошували на бідності більшості парафіяльних священиків. Проте в нашому випадку йдеться про родину священика з середовища дрібної шляхти. Тому не дивно, що попадає цілком забезпеченою жінкою, добре вбраною, яка могла собі дозволити срібні та золоті прикраси. Колоритною, правда, видається та обставина, що ця пані разом із чоловіком пересувалася возом, який тягнув один кінь.

Згадані речі, як уже зазначалося, відібрав Костянтин Гулевич. Замість них потерпіла отримала інший одяг, який її чоловік у протестації ідентифікував як селянський. Важливо, що возний Марко Могилєнський, котрий пізніше складав акт про злочин, теж називав наданий Ганні Верховській одяг селянським [12, ф. 25, оп. 1, спр. 108, арк. 247 зв.]. Отже, до «селянського вбрання», згідно з цим документом, слід зарахувати не лише просту «хлопську» сорочку, але й лязурову делюрку – блакитний плащ без рукавів, який носили в Україні XVI–XVII ст. В енциклопедії Євгена Онацького згадується, що спочатку його носили знатні особи, але з часом делія «втратила

привілей» бути лише панським одягом [7, с. 315]. Як впливає з нашого документа, на початку XVII ст. блакитний плащ без рукавів могли собі дозволити навіть селяни.

3. Елементи народної мови та відомості з метрології на сторінках протестації о. Григорія Жуковича

Кримінальні справи є важливими для вивчення української народної мови литовсько-польської доби. Офіційна староукраїнська мова Литовських статутів і повітових судів Волинського воєводства була близька до народної та зрозуміла всім верствам населення. Проте її стиль і форму регулював юридичний протокол. Кримінальні справи цікаві тим, що в них нерідко свідки та потерпілі давали покази. Їхні свідчення записувалися дослівно, тож часом можна зустріти цікаві звороти з живої народної мови тієї епохи. Цінність цієї інформації буде зрозумілою, якщо ми візьмемо до уваги, що наразі ще не завершена робота над словником староукраїнської мови XVI–XVII ст., тож нові знахідки допомагають у науковій роботі в цьому напрямку.

Протестація о. Григорія Жуковича становить у цьому сенсі певний інтерес. Як впливає з її змісту, наступного дня після злочину біскупицький священник ходив по навколишніх селах, сподіваючись знайти дружину. Зрештою, добравшись до с. Воютин, він зустрів Петра Гулевича, який разом із Костянтином Гулевичем (своїм родичем) володів цим маєтком. Із розмови між ними прояснились обставини злочину, тож її внесли до тексту протестації. В розмові зустрічаємо колоритні звороти, нетипові для офіційного стилю судової канцелярії. Серед них – шанобливі звернення, відомі ще у XIV–XVI ст.:

шляхтича до священика – «господине ѡтче» [11, с. 255] та селянки до шляхтича – «пане господару» [11, с. 254–255]; в цьому ж документі є термін «заказ» у сенсі «угода» або «домовленість». Його знаходимо в мові пана Петра Гулевича до біскупицького священика: «Господине ѡтче! *Заказ* (виділено нами. – Авт.) у мене межі поддаными таковый ест: если бы який гост незнаемый до которого се яким же колвекъ способом трафил абы ми давал знат» [12, ф. 25, оп. 1, спр. 108, арк. 247]. Міститься в протестації о. Григорія Жуковича й досить колоритний народний фразеологізм «волочити злобу». Так, селянка (вдова) Христя, в оселі якої Костянтин Гулевич згвалтував Ганну Верховську, сприйняла це як свідому образу своєї гідності; тому скаргу своєму пану Петру Гулевичу розпочала словами: «Пане господару! Панъ Константин якуюс злобу на мене волочитъ...» (курсив наш. – Авт.) [12, ф. 25, оп. 1, спр. 108, арк. 247]. З контексту написаного цей зворот слід розуміти як уперте злопам'ятство з намаганням завдати моральної шкоди.

У протестації о. Григорія Жуковича є ще один цікавий староукраїнський фразеологізм, який стосується метрології. Потерпілий, повідомляючи суд про обставини злочину, зазначив, що напад на нього і його дружину стався недалеко від с. Жуковець – на один чи два постріли стрілою з лука від цього населеного пункту («на стреленъе або двое з луку од села Жуковецъ») [12, ф. 25, оп. 1, спр. 108, арк. 246 зв.]. Слід зазначити, що в даному разі це рідкісний і архаїчний спосіб вимірювання відстані. Він, очевидно, сягає корінням княжої доби, коли воїнам та боярам було зручно вимірювати відносно невеликі відстані за пострілами

звичної для них зброї. Цікаво, що на початку XVII ст. цей термін іще можна було зустріти в актовому матеріалі повітових судів Волинського воеводства.

Висновки. Кримінальні справи містять надзвичайно важливу інформацію з історії повсякдення всіх соціальних груп українського суспільства, зокрема й парафіяльного духовенства. Аналіз протестації о. Жуковича дає можливість зробити висновок, що частина парафіяльних священників, які походили з дрібної шляхти, були достатньо забезпеченими. Про це, наприклад, свідчить коштовне святкове вбрання попаді Ганни Верховської, яка до того ж могла собі дозволити прикраси з позолоченого срібла і золота. Водночас злочин проти родини біскупицького священника дає можливість припустити неприхильне ставлення частини шляхетського соціуму до вихідців з їхнього середовища, які пов'язали долю з працею парафіяльного духовенства на селі.

Протестація біскупицького священника містить також цікавий матеріал для розуміння мотивації злочину та його складових. В нашому випадку згвалтування, пограбування, насильницька стрижка та переодягнення потерпілої в селянське вбрання дають можливість чіткіше уявити мотив злочинця та спосіб реалізації його дій. Запропонований документ дає нам і цікаву інформацію про тодішній стрій українських селян. Важливо, що біскупицький священник і возний солідарно ідентифікують «лазурову делюрку» як селянське вбрання, хоча в попередні століття делія була одягом знаті. Нарешті, розглядуваний документ надає цікавий матеріал для вивчення української народної мови початку XX ст., чим розширює перспективу її подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Довбищенко М. Повсякдення українського парафіяльного духовенства кінця XVI – першої половини XVII ст. (за твором «Perspectiwa» Касіяна Саковича). *Українознавство*. 2020. № 3 (76). С. 21–40.
2. Довбищенко М. «Нехай би Русь поруськи Русь учила»: освіта та «руська мова» у творах Касіяна Саковича «Desiderosus» (1625) і «Perspektiwa» (1642). *Українознавство*. 2021. № 2 (79). С. 101–109.
3. Довбищенко М. Роль «руської мови» в релігійному житті України першої половини XVII ст. (за вступом Касіяна Саковича до твору «Desiderosus»). *Українознавство*. 2020. № 4 (77). С. 21–32.
4. Довбищенко М. Шляхта в середовищі парафіяльного духовенства Волинського воеводства: досвід соціальних комунікацій в Україні литовсько-польської доби. *Українознавство*. 2022. № 1 (82). С. 120–130.
5. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1982. Т. 1: А–Г / укл.: Р. В. Болдирев та ін. 632 с.
6. Кондратюк Р. Ю. Джерела до історії Уніатської Церкви Південно-Східної Волині другої половини XVIII ст. *Архіви України*. 2001. № 4–5. С. 98–110.
7. Онацький Є. Українська мала енциклопедія. Кн. III. Буенос-Айрес: Накладом адміністрації УАПЦ в Аргентині, 1958. С. 303–403.
8. Онацький Є. Українська мала енциклопедія. Кн. V. Буенос-Айрес: Накладом адміністрації УАПЦ в Аргентині, 1960. С. 567–692.
9. Онацький Є. Українська мала енциклопедія. Кн. VII. Буенос-Айрес: Накладом адміністрації УАПЦ в Аргентині, 1960. С. 823–948.
10. Посохова Л. Ю. «Ссылка для женитьбы место...». Брачные стратегии священников в контексте социокультурного конфликта в Украине в XVIII веке. *Адам и Ева. Альманах гендерной истории*. 2007. № 13. С. 39–54.

11. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: [у 2 т.] / редкол.: Л. Л. Гумецька (голова) [та ін.]. Київ: Наук. думка, 1977–1978. Т. 1: А–М / уклад. тому: Д. Г. Гринчишин [та ін.]; ред. тому: Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький. 1977. 630 с.

12. Центральний державний історичний архів України в м. Києві.

13. Яременко М. Освітній рівень парафіяльного духовенства. *Просемінарії: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури*. Київ, 2008. Вип. 7. С. 269–299.

REFERENCES

1. DOVBYSHCHENKO, M. (2020). Everyday Life of the Ukrainian Parochial Clergy of the Late 16th – First Half of the 17th Century (Based on the Work «Perspective» by Cassian Sakowicz). *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Issue 3 (76), pp. 21–40. [in Ukr.]

2. DOVBYSHCHENKO, M. (2021). «Let Ruthenia Teach Ruthenians in Ruthenian» Education and «Ruthenian Language» in the Works «Desiderosus» (1625) and «Perspektiwa» (1642) by Cassian Sakovych. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Issue 2 (79), pp. 101–109. [in Ukr.]

3. DOVBYSHCHENKO, M. (2020). The Role of the «Ruthenian Language» in the Religious Life of Ukraine in the 1st Half of the 17th Century (According to Cassian Sakowicz's Introduction to his Work «Desiderosus»). *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Issue 4 (77), pp. 21–32. [in Ukr.]

4. DOVBYSHCHENKO, M. (2022). Nobility in the Parish Clergy of Volhynian Voivodship: the Experience of Social Communications in Ukraine of the Polish-Lithuanian Period. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Issue 1 (82), pp. 120–130. [in Ukr.]

5. MELNYCHUK, O., eds. (1982). *Etymological Dictionary of the Ukrainian Language*: in 7 Vol. Kyiv: Naukova dumka, Vol. 1, 632 p. [in Ukr.]

6. KONDRATIUK, R. (2001). Sources for the History of the Uniate Church of Southeastern Volyn in the Second Half of the 18th Century. *Arkhivy Ukrainy* (Archives of Ukraine), № 4–5, pp. 98–110. [in Ukr.]

7. ONATSKY, Ye. (1958). *Ukrainian Small Encyclopedia*. Book III. Buenos-Aires: UAO Church in Argentina Administration Print, pp. 303–403. [in Ukr.]

8. ONATSKY, Ye. (1960). *Ukrainian Small Encyclopedia*. Book V. Buenos-Aires: UAO Church in Argentina Administration Print, pp. 567–692. [in Ukr.]

9. ONATSKY, Ye. (1960). *Ukrainian Small Encyclopedia*. Book VII. Buenos-Aires: UAO Church in Argentina Administration Print, pp. 823–948. [in Ukr.]

10. POSOKHOVA, L. (2007). «Exile is a Place for Marriage...». Marriage Strategies of Priests in the Context of Socio-Cultural Conflict in Ukraine in the 18th Century. *Almanakh gendernoy istorii* (Adam and Eva. Almanac of Gender History), № 13, pp. 39–54. [in Rus.]

11. HUMETSKA, L., KERNYTSKYI, I., et. al., eds., HRYNCHYSHYN, D., et. al., comp. (1977). *Dictionary of the Old Ukrainian Language of the 14th – 15th Centuries*: In 2 Vol. Kyiv: Naukova dumka, Vol. 1, 630 p. [in Ukr.]

12. *Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv*. [in Ukr.]

13. YAREMENKO, M. (2008). Educational Level of Parish Clergy. *Proseminarii: Mediievistyka. Istoriiia Tserkvy, nauky i kultury* (Proseminarium: Medieval Studies, History of Church, Science and Culture). Kyiv, Issue 7, pp. 269–299. [in Ukr.]